

ЗАУВАГИ ЩОДО СТВОРЕННЯ ГРАМАТИКИ МОВНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті аргументується необхідність і обстоюється доцільність створення граматики мовних процесів. Відзначається, що забезпеченню реалізації цього проекту значною мірою сприятиме створення корпусу перехідних явищ мовної системи, а також наявність національного лінгвістичного корпусу та його технологічного забезпечення.

Ключові слова: граMATика мовних процесів, перехідні явища, лінгвістичний корпус, корпус перехідних явищ мовної системи, класифікаційна ознака.

Науковцям ХХ–ХХІ ст. за допомогою структурно-семантичного підходу вдалось упорядкувати й систематизувати систему української мови. Застосування гетерогенної класифікації дозволило їм досить чітко і коректно розподілити лексичний фонд одиниць за частиномовною належністю, а реченнєві утворення – за типами їхньої структури. Хоча багато елементів і досі залишається поза будь-якими наявними класифікаціями, однак це зовсім не свідчить про недосконалість останніх, швидше, засвідчує необхідність пізнання новими шляхами тих фактів, що не набули явних ознак лексико-граматичних класів слів. З цим явищем стикалися дослідники багатьох мов.

Так, у Тезах Празького лінгвістичного гуртка наголошувалося: «І синхронічний опис не може повністю виключати поняття еволюції, бо навіть у секторі мови, котра розглядається синхронічно, завжди наявна свідомість того, що існуюча стадія змінюється стадією, що перебуває у процесі формування» [9, с. 18]. Ці мовні особливості відрізняють її від інших знакових систем, бо вона «на відміну від інших знакових систем, є самонароджувальним організмом, який із себе самого утворює свою нову структуру. На кожну епоху її існування в ній виникає безліч утворень, що не підпадають ні під які з її структурних категорій» [7, с. 172]. Такі мовні явища мали б стати предметом пильної уваги дослідників, головні намагання яких «спрямовані на вияв подібних категорій, їх визначення і побудову правил, які встановлюють належність мовних одиниць до тих чи інших категорій» [6, с. 133].

Загалом, з приводу необхідності обстежувати перехідні явища у мовній системі висловлювалися науковці від часів початку обстеження мови, проте особливої уваги ці погляди набули у минулому столітті. Так, О. О. Потєбня відзначав:

«Розуміючи мову як діяльність, не можна дивитись на граматичні категорії, якими є дієслово, іменник, прикметник, прислівник, як на щось незмінне, раз назавжди виведене з постійних властивостей людської думки. Навпаки, навіть у відносно невеликі періоди ці категорії помітно змінюються» [8, с. 82]. Пізніше Л. В. Щєрба про перехідні явища у мовній системі висловлювався, що вони у свідомості людей є невизначеними і такими, що коливаються, проте «саме неясне і те, що коливається, і повинне найбільшою мірою звертати увагу лінгвіста, саме тут готуються ті факти, які потім фігурують в історичних граMATиках, інакше кажучи, оскільки тут ми присутні при еволюції мови» [13, с. 36]. Український учений В. С. Ващенко так визначав важливість зазначених явищ: «Перехідні явища характеризують перетворення в системі, розвиток мови, її життя. Сама система, як певна цілість, не тільки не руйнується наявністю перехідних категорій, а, навпаки, ще більше зміцнюється й урівноважується. Без них система застигла б, стала нерухомою, а через те й змертволюю... Без перехідних явищ немає нового, немає руху, немає розвитку мови» [3, с. 14–15]. Проте саме перехідні явища і досі переважно залишаються поза дослідницькими уподобаннями, як це було і у середині минулого століття, коли В. В. Виноградов нарікав, що питання про подібні факти у граматичній системі російської мови, на жаль, «заглохло» [4, с. 40].

Так, елементи, що чітко не відповідають класифікаційним критеріям, сьогодні не є предметом обстежень морфології. Наприклад, І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська, розподіляючи слова за частинами мови, відзначають: «Повне охоплення якогось слова різнорідними критеріями є симптомом його належності до ядра лексико-семантичного класу. Відсутність

якихось (лексичних, синтаксичних, морфологічних та ін.) ознак засвідчує похідність слова, наявність у ньому дериваційних рис або належність певного елемента до класу не-слів» [5, с. 17]. За подібним принципом, до речі, структуруються усі мовні рівні, а це значить, що на кожному з них фіксуються залишкові явища, які не відповідають визначеним критеріям, щоб вважатися членом певного класу одиниць.

Здійснивши такі класифікації мовних одиниць, здається, мовознавці ніби зайшли у глухий кут. Одні з них намагаються далі упорядковувати елементи з неповними наборами класифікаційних ознак, інші, хоча і все рідше, пропонують дещо по-іншому перегруповувати ті самі структури, ще інші звертаються до суміжних галузей, розвиваючи міждисциплінарні напрями – когнітивну лінгвістику, психо-, етно-, соціолінгвістику і под. Треба віддати належне, що представники як гуманітарних, так і технічних наук охоче йдуть назустріч мовознавцям, надаючи їм цінні дані, дотичні мови. І це зрозуміло, оскільки, як влучно помітив відомий сучасний російський філософ М. Н. Епштейн: «Усі дисципліни, від яких залежить майбутнє цивілізації, включаючи математику, кібернетику, інформатику, когнітивістику, семіотику, нейропсихологію, теорію і практику побудови штучного інтелекту – всі вони є заручниками специфічної гуманітарної проблеми. Саме гуманітарність є осередком не лише людської саморефлексії, а й загалом саморефлексійної здібності розуму» [14, с. 39–40]. Пізнання ж і себе, і розуму стає можливим, передовсім, за допомогою ґрунтовного обстеження мови, її граматики, що «володіє умами саме в силу свого втілення у мову» [15, с. 193], через що сучасне мовознавство і стає центром усієї наукової думки. Пізнаючи граматику, ми пізнаємо певною мірою й те, що править людиною. Звідси і важливість поставленої задачі – подальшого розвитку граматичного вчення. Якщо сьогодні гуманітарність стає центром усіх наукових галузей, то граматика повинна бути локомотивом мовознавчих пошуків.

Здійснений попередніми поколіннями аналіз мовних елементів за класифікаційними ознаками, що спонукало комплексні дослідження будувати переважно на одиницях з повним охопленням класифікаційних критеріїв, по суті, представив статистику сучасної мовної системи. На наше переконання, відбиттям творчих процесів мови є саме коло тих одиниць, що залишилися поза класифікаційними схемами, які сьогодні визначаються як перехідні явища мовної системи. Виявлення таких структур, їхня параме-

тризація, встановлення закономірностей формування, умов набування нетипових ознак, зрештою, моделювання їхньої форми вираження і внутрішньої організації, яке сприятиме пізнанню тенденцій розвитку мовної системи, – майбутнє завдання граматистів, що прагнуть пізнати дію мовних механізмів.

Після системного упорядкування граматичного матеріалу, аналізу постійного у мові, відкривається новий шлях до пізнання її творчих процесів на синхронному зрізі. Перехідні граматичні явища, для найменування яких науковцями створено чималий термінологічний апарат – граматична трансформація, транспозиція, граматиалізація, десемантизація, декатегоризація, конверсія і под., що встановлені і частково описані мовознавцями, сьогодні можуть бути систематизовані і комплексно представлені у вигляді граматики процесів, яка повинна створюватися не всупереч наявній, а як її логічне продовження. Отже, парадигма наукових пошуків від аналізу окремих мовних явищ може бути успішно трансформованою в їхній синтез.

Новий етап дослідження граматики, передовсім, на нашу думку, полягає у створенні повного корпусу одиниць, що, як вважають науковці, не володіють необхідною кількістю класифікаційних ознак, щоб стати членом того чи іншого угруповання мовних елементів, тобто належать до перехідних явищ. Останні, по суті, виявлені на всіх рівнях мовної системи і досить повно проаналізовані, хоча і за різними методиками. Так, наприклад, у сфері морфеміки поряд із власне морфемами фіксуються такі структури, як інтерфікси і квазіморфеми. Про специфіку їхнього існування в енциклопедії «Українська мова» говориться так: «Морфеми поділяються на регулярні, з чітко окресленими формою і змістом, та нерегулярні, дефектні щодо змісту. Останні, в свою чергу, поділяють на структурні (інтерфікси) і маркери..., а також залишкові (субморфи, уніфікси – квазіморфеми, тобто елементи, що нагадують морфеми, але не наділені виразним значенням і майже не зустрічаються в інших словах)» [10, с. 391]. Такі і подібні елементи структури слова повинні увійти до корпусу перехідних одиниць.

У сфері частин мови виявлені центральні, периферійні, а також нечастиномовні слова-морфеми і слова-речення. Більше того, як зазначають автори «Теоретичної морфології української мови»: «Як у системі частин мови, так і всередині кожної з них наявні слова, які не охоплені одним або кількома критеріями. Це є свідченням міжчастиномовної взаємодії, а отже,

виникнення вторинних значень у відповідних частинах мови» [5, с. 17]. Далі зазначається, що таке явище є результатом механізму транспозиції [5], яка, до речі, теж досить повно описана як закордонними, так і українськими граматистами. Проте чітко не встановлено сам механізм дії «транспозиції», поширене ж стосовно цього посилання на Ш. Баллі про те, що завдяки «міжкатегорійним замінам думка звільняється, а вираження збагачується і набуває різних відтінків» [1, с. 143], у сьогоденних умовах розвитку наукової думки може бути конкретного втілення.

Зазначені і подібні до них явища у системі частин мови теж поповнять корпус перехідних одиниць, після упорядкування якого належить здійснити комплексний аналіз усіх перехідних явищ граматичної, а у подальшому і всієї системи мови, встановивши спільне і відмінне між цими елементами, їхні парадигматичні, синтагматичні, можливо, виявляться й інші типи, відношення.

Наступним етапом може стати покрокове встановлення процесів переходу одного типу одиниць в інший, чому сприятиме Національний лінгвістичний корпус, який містить достатню кількість текстів і має технологічне забезпечення для з'ясування усіх станів мовних одиниць, в яких зароджуються зсуви у комплексі класифікаційних ознак. Застосування традиційних лінгвістичних підходів суттєво збільшить час до розв'язання цієї проблеми, а також потребуватиме значних зусиль потужного наукового колективу. І тут, очевидно, є справедливою думка акад. В. А. Широкова про те, що організація наукових досліджень та розробок у лінгвістиці сьогодні «мусить будуватися на принципах технологічних» [11, с. 6].

Отже, всі одиниці перехідного статусу існування у мові, послуговуючись теорією семантичних станів В. А. Широкова, утворюють нечіткі множини, «оскільки одночасно характеризуються, наприклад, двома або більше значеннєвими семантичними [у нашому випадку – граматичними] категоріями. Семантичний стан $s(X)$ такої одиниці X , – констатує В. А. Широков, – уже не буде належати лише одній із підмножин $S(F_i)$, але одночасно двом, а можливо, навіть і більше» [12, с. 76]. Спираючись на теорію нечітких множин Л. Заде, вчений пропонує формулу механізму опису одиниць змішаного стану, очевидно, за традиційною лінгвістичною термінологією, одиниць з неповним набором класифікаційних ознак [12].

Завдяки запропонованим математичним обчисленням, як нам здається, можна встановити ступінь наближення конкретної одиниці перехідного статусу існування до того чи іншого лексико-граматичного класу у кожному конкретному тексті. Це дозволить виявити ті умови існування елементів мовної системи, де зароджуються трансформаційні явища, і ті, де вони перебувають на завершальному етапі.

Технологічне забезпечення лінгвістичного корпусу надає дослідникові додаткові можливості для встановлення шляхів розвитку граматичних процесів. По-перше, кількісні обчислення функціонування первинної і утвореної від неї форми з неповним набором класифікаційних ознак дозволять встановити, чи впливає частотність функціонування одиниць у різностильових текстах на їхні категорійні зміни. Якщо це так, то якою повинна бути частотність вживання одиниць на кожному етапі трансформації, адже, як відомо, останній притаманний покроковий характер. Так, наприклад, нам вдалося встановити, що взаємодія та взаємозв'язок у мовленнєвій діяльності синтаксичної та лексичної семантики призводить до появи нових знакових структур, зокрема прислівникових еквівалентів слова, які, з одного боку, постійно прагнуть до набуття своєї цілісності, а з іншого – вже у такому стані виявляються регулярним поповненням прислівникового класу слів. Опис форми й значення плану вираження та форми й значення внутрішньої організації цих одиниць дав підстави для з'ясування особливостей їхнього системовиходження. Виявилось, що одні з них стають такими внаслідок змін певних ознак форми вираження, інші – завдяки властивостям свого внутрішнього наповнення, тобто окремі одиниці демонструють відмінні етапи своєї трансформації.

Отже, результати здійснених зазначених обчислень будуть не лише експертизою попередньо виявлених мовознавцями одиниць перехідного статусу існування, а й відкриють шляхи для встановлення тенденцій розвитку, прогнозування, якщо залучити метод моделювання мовної системи.

У цьому випадку реальних рис набуде встановлення синтагматичного оточення одиниць перехідного статусу існування, з'ясування тих контекстів, у яких може функціонувати певна одиниця, і тих, що впливають на зміну її категорійного статусу. Тут у нагоді можуть бути і теорії валентності і сполучуваності мовних одиниць, ґрунтовно опрацьовані сучасними лінгвістами, але через відсутність можливості роботи з великими масивами текстів, які є у лінгвістичному

корпусі, ще й досі не знайшли свого практичного втілення. Відзначимо, що коректність статистичних даних щодо цього забезпечується наявністю саме текстами лінгвістичного корпусу з мільйонами слововживань.

Звичайно, це лише пропозиції до перших спроб опрацювання граматики процесів, насправді ж зазначений шлях буде значно складнішим, і на кожній сходинці дослідження виникатимуть нові проблеми, з чим і зіткнулися ми, аналізуючи одиниці перехідного статусу існування. Запропонований вид роботи започатковано нами разом із науковцями Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, зокрема І. В. Остаповою. З метою з'ясування ступеня наближення прислівникових еквівалентів слова, тобто одиниць, що перебувають на межі слова і не-слова, або, як уважають деякі науковці, виступають специфічним угрупованням фразеологізмів, до власне прислівників або власне фразеологізмів, на першому етапі дослідження було вирішено виявити частотність прислівникових еквівалентів у текстах художнього, публіцистичного і наукового стилів, що увійшли до Національного лінгвістичного корпусу. Попереднє моделювання цих структур дозволило зосередитись на найпотужніших моделях еквівалентів слова, зокрема тих, де початковим компонентом виступає колишній прийменник *без*, а компонентом розщеплення «колишній» іменник жіночого роду родового відмінку однини (*без міри, без потреби, без пам'яті*), а також модель з початковим *на* і «колишнім» іменником чоловічого роду місцевого відмінку однини (*на ходу, на бігу, на виду, на корені*).

З'ясовано, що прислівникові еквіваленти слова живаються у текстах усіх аналізованих стилів, відмінність полягає лише у частотності функціонування. Так, у текстах художнього стилю частотність еквівалентів слова складає 0,003 % від усіх слововживань, у публіцистичному – 0,0003, відповідно, у науковому – 0,00055 % слововживань. Крім того, встановлено, що деякі аналізовані одиниці зустрічаються у текстах публіцистичного, наукового стилів, а у текстах художньої літератури зовсім відсутні або виявляють меншу частотність. Наприклад, еквівалент слова *на відьотмі* фіксується у публіцистичному стилі, проте відсутній у текстах художньої літератури, що увійшли до Національного лінгвістичного корпусу, а прислівниковий еквівалент *на корені* значно поширеніший у текстах наукового стилю. Це дає підстави стверджувати, що накреслилась ще одна відмінність між еквівалентами слова та фразеологізмами, оскільки, як помічено багатьма дослідниками, сфера функціонування фразеології переважно художня література та розмовне мовлення, загалом же «використання фразеології є індивідуальною рисою ідіолекту» [2].

Узагальнюючи, можна сказати, що перед сучасними лінгвістами постала неабияк важлива проблема – створення корпусу перехідних явищ мовної системи, одиницями якого слугуватимуть елементи невизначеного статусу існування, виявлені науковцями на всіх рівнях мовної системи. Наявність Національного лінгвістичного корпусу, його технологічного забезпечення, запропонована теорія семантичних станів слугуватимуть шляхом до розв'язання питань, пов'язаних із пізнанням дій мовного механізму.

Список літератури

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – Москва : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Баранов А. Н. Проект частотного словаря русских идиом / А. Н. Баранов, М. М. Вознесенская, Д. О. Добровольский и др. // Computational Linguistics and Intellectual Technologies : Proceedings of the International Conference «Dialog 2009». – Bekasovo, 2009. – P. 359–364.
3. Вашенко В. С. Явища переходу в системі частин мови / В. С. Вашенко // Українська мова в школі. – 1963. – № 6. – С. 14–15.
4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / [отв. ред. Г. А. Золотова] / В. В. Виноградов. – 3-е изд. испр. – Москва : Высш. шк., 1986. – 640 с.
5. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови ; [за ред. І. Вихованця] / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
6. Лабов У. Структура денотативных значений / У. Лабов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 14. Проблемы и методы лексикографии / отв. ред. Б. Ю. Городецкий. – Москва : Прогресс, 1983. — С. 133–176.
7. Общее языкознание: Формы существования, функции, история языка / [под ред. Б. А. Серебrenникова]. – Москва : Наука, 1970. – 604 с.
8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. 1–2. – Москва : Учпедгиз, 1958. – 536 с.
9. Тезисы Пражского лингвистического кружка // Пражский лингвистический кружок / сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова – Москва : Прогресс, 1967. – С. 17–41.
10. Українська мова : енциклопедія / [редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін.]. – 3-тє вид. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
11. Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем / В. А. Широков. – К. : Довіра, 1998. – 331 с.
12. Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія / В. А. Широков. – К. : Наукова думка, 2011. – 352 с.
13. Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию / отв. ред. М. И. Матусевич / Л. В. Щерба. – Т. 1. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. – 158 с.
14. Эпштейн М. Н. Конструктивный потенциал гуманитарных наук: могут ли они изменять то, что изучают / М. Н. Эпштейн // Философские науки. – 2008. – № 12. – С. 34–53.
15. Эпштейн М. Н. О творческом потенциале русского языка. Грамматика переходности и транзитивное общество / М. Н. Эпштейн // Знамя. – 2007. – № 3. – С. 193–207.

A. Luchyk

REMARKS ON THE LANGUAGE PROCESSES GRAMMAR ESTABLISHMENT

This paper argues the need and stands on the expediency of language processes grammar establishing. It is noted that ensuring of this project realization will contribute to the creation of the language system transitive phenomena corpus as well as to the he availability of national linguistic corpus and its technological support.

Keywords: grammar language processes, transitive phenomena, linguistic corpus, transitive phenomena of language corpus, classificational character.

Матеріал надійшов 01.11.2013

УДК 81'373.6+21

Лучик В. В.

ЕТЮДИ З «КОРОТКОГО ЕТИМОЛОГІЧНОГО СЛОВНИКА ТОПОНІМІВ УКРАЇНИ». 9¹

Українська ономастика потребує фундаментальних етимологічних словників з різних класів пропріальної лексики. Однак це справа віддаленої перспективи навіть для академічних інститутів, тому для задоволення нагальних потреб науковців, освітян і пересічних читачів доцільно створювати авторські наукові словники відповідного типу. Одним з таких видань буде «Короткий етимологічний словник топонімів України», обґрунтування й частину якого (Взмуть – В'язовіця) подано в статті.

Ключові слова: етимологія, словник, етимологічний, топонім, походження, апелютив, власна назва.

У сучасній ономастиці продуктивно розвиваються всі основні напрями й методи мовознавства. Однак специфіка власних назв, зокрема їхня висока стійкість і здатність акумулювати багатовікову лінгвальну та екстралінгвальну інформацію, а також кількісна невизначеність і несистематизованість у вітчизняному мовознавстві зумовлюють першочерговість і тривалість історико-етимологічного вивчення пропріальної лексики. З огляду на це таке завдання є надзвичайно громіздким і може бути розв'язаним у відносно повному обсязі лише великим колективом спеціально підготовлених дослідників не одного покоління. Водночас суспільство давно потребує

кваліфікованих видань з етимології власних назв, і коли офіційна наука з будь-яких причин не задовольняє цих потреб, з'являються кон'юнктурні праці сумнівної якості, які ґрунтуються на непереконливих аргументах, надуманих версіях або й цілковитих фантазіях, в основі яких лежить здебільшого далека від науки народна етимологія [16]. Зарадити такій ситуації може видання окремими компаративістами коротких загальнонаціональних або повних регіо-нальних етимологічних словників різних класів і розрядів власних назв, якими, наприклад, є словники В. Вербича, П. Чучки, В. Шульгача (див. Умовні скорочення джерел фактичного матеріалу). Таким за суттю

¹ Початок публікації матеріалів з «Короткого етимологічного словника топонімів України» див. у № 3-4 за 2009 р., № 2-3 за 2010 р., № 5 за 2011 р. журналу «Мовознавство», у збірниках наукових статей «Студії з ономастики 2011 – 2012» (К., 2012), «И слово Ваше отзовётся: Сб. науч. статей» (К., 2012), «Акцентология. Етимология. Семантика: Зб. наук. праць до 75-річчя академіка НАН України Віталія Григоровича Скляренка» (К., 2012), матеріалах XV Всеукраїнської ономастичної конференції «Український ономастикон: типологія, словотвір, функціонування» (Хмельницький, 2013), останній (8-й) фрагмент – у друці.